

Problematika spojená s analýzou gnoseologické hodnoty hypotézy ve vědeckém poznání nahývá jak v marxistické, tak i soudobé nemarxistické literatuře věnované otázkám metodologie vědy a vědeckého poznání stále více na významu. Tato skutečnost je vyvolána v první řadě požadavky soudobého vědeckého bádání, zejména stále se zvyrazňujícího trendu usilujícího o maximální zefektivnění vědeckovýzkumných procedur.

Budeme-li přistupovat k hypotéze z hlediska víceméně historického, pak je třeba konstatovat, že patří mezi velmi staré prostředky vědeckého poznání. S tvorbou hypotéz se můžeme setkat již v antické vědě, v níž zpravidla v jistém slova smyslu „syntetizovaly“ relativně uzavřený stupeň poznání. Hypotéza v antické vědě představuje velmi často pokus o do jisté míry organické spojení poznatků antické vědy s domněnkami a dohady.

B. Engels ve své *Dialektice přírody* nazývá hypotézu „vývojovou formou přírodovědy“. Tím současně poukazuje i na gnoseologickou funkci hypotézy, kterou koncipuje na základě zkušeností přírodovědy, zejména devatenáctého století. Podle jeho názoru je hypotéza jednou z forem, jíž se ubírá vědecké poznání.

V rovině metodologického myšlení, které je spojeno převážně s vědou devatenáctého století, lze charakterizovat vztah mezi hypotézou a vědeckou teorií přibližně takto:

Hypotéza představuje určitý „projekt“ vztahů či souvislostí mezi jevy, jejichž existenci předpokládáme. V případě, že je existence těchto vztahů či souvislostí experimentálně potvrzena, mění se hypotéza ve vědeckou teorii.

Podle takového (jak je zřejmé, víceméně vágního) pojetí vztahu hypotézy a vědecké teorie je z hlediska vývoje vědeckého poznání každá hypotéza od souzena buď k tomu, aby byla vyvrácena (a v tomto případě zřejmě nahrazena jinou hypotézou), či aby se změnila ve vědeckou teorii. Rozvoj vědy se pak jeví, můžeme-li to říci zjednodušeně, jako experimentální verifikace či falzifikace hypotéz.

Na přelomu devatenáctého a dvacátého století, kdy se prostředky a metody vědeckého poznávání stávají samy předmětem vědeckého studia, se začínají objevovat další požadavky na tvorbu či formulaci hypotéz. Snad nejzávažnějším z nich je, aby hypotéza byla formulována v souladu se základními pravidly logiky. Verbálně je tento požadavek zpravidla formulován tak, že správně koncipovaná hypotéza by neměla obsahovat logický spor.

Velmi cenné myšlenky pomáhající specifikovat charakter a postavení hypotézy ve sféře vědeckého poznání můžeme najít i v pracích klasiků marxismu-leninismu.

I když se zde až na velmi vzácné výjimky neshledáváme s explicitními úvahami o hypotéze, lze mnohé vyvodit z obecných základních charakteristik

dialektické metody. Hypotéza v rámci tohoto metodologického přístupu představuje svým způsobem dialektickou negaci izolovanosti konkrétní empirické faktografie, ale současně její „obsahovost“ je právě touto empirickou faktografií do značné míry určena. Představuje tak svým způsobem první závažný průmět úrovně teoretického rozvoje dané vědecké disciplíny do sféry empirické faktografie. Ve vztahu k vědecké teorii pak hypotéza ve světle dialekticko-materialistické metodologie představuje jistý výchozí bod, který je určen nikoli jen k verifikaci či falzifikaci (jak tomu do značné míry je i v dnešní neopozitivisticky orientované metodologii vědy), nýbrž v první řadě k tvůrčímu rozpracování. Ve srovnání s vědeckou teorií je hypotéza svým způsobem „abstraktnější“. Postupuje-li vědecké poznání, jak zdůrazňuje K. Marx, od konkrétního k abstraktnímu a opět ke konkrétnímu, pak proces rozvoje hypotézy v teorii znamená současně v tomto smyslu i její konkretizaci. Hypotéza je tedy v pojetí dialekticko-materialistické metodologie vědy nutnou a zákonitou etapou ve vývoji vědeckého poznání.

V soudobé literatuře existuje celá řada vymezení pojmu hypotézy. Není naším úkolem se zabývat analýzou či hodnocením těchto „definic hypotézy“, i když by i tato práce přinesla jistě řadu zajímavých poznatků. Některá vymezení pojmu hypotézy ztotožňují hypotézu s domněnkou, či dokonce s tzv. předběžnou domněnkou. (Tento názor je např. obsažen v *Malé encyklopedii logiky*, vydané v Polsku [1970].

Domníváme se, že takové pojetí hypotézy značně nivelizuje její funkci v rozvoji vědeckého poznání. Domněnka, či dokonce předběžná domněnka, je zpravidla formulována jako projev prvního ujasnění si problematiky ze strany badatele. V tomto smyslu pak je v mnohém určována subjektivním přístupem badatele daleko výrazněji než stupněm objektivní dosavadní znalosti předmětu zkoumání. Na domněnku, či prvotní domněnku, lze jen velmi těžko klást takové požadavky, které z hlediska moderní logiky klademe na hypotézu. Řada marxistických autorů se k takovému pojetí hypotézy staví zcela odmítavě. (Například P. V. Kopnin ve své monografii věnované hypotéze [Kopnin 1962] nebo Korch a Grunvald ve svém vystoupení na konferenci věnované otázkám hypotézy a jejího postavení ve vědě [Korch-Grunvald 1967].

Přesto však i v marxistické literatuře se termín hypotéza užívá ve velmi širokém slova smyslu. Za hypotézu je považováno každé nové libovolné tvrzení vědy, které dosud neprošlo praktickou prověrkou a splňuje jisté formální náležitosti. I když zdůrazníme, že každé vědecké tvrzení musí odpovídat určitým logickým pravidlům, je takovéto pojetí hypotézy značně široké. Poněkud přesnější vymezení pojmu hypotézy obsahuje monografie A. P. Chilkeviče [Chilkevič 1974] věnovaná gnoseologické podstatě hypotézy.

Hypotéza je zde pojímána jako vědecké tvrzení (či soubor vědeckých tvrzení) obsahující nové poznání (vyjádřené explicitně či implicitně), které je již do značné míry zdůvodněno analýzou získaného faktického materiálu, jejímž základem jsou objektivně platné zákony té sféry objektivní reality, k níž se daná hypotéza vztahuje.

A. P. Chilkevič sice nepoužívá doslovně tohoto sevřeného vymezení, ale lze je zcela jednoznačně konstruovat na základě jeho úvah obsažených v první kapitole citované práce. Domníváme se, že takové pojetí hypotézy může být zcela dobrým východiskem i našich úvah.

Pokusme se nyní o jistou analýzu tohoto vymezení hypotézy. V první řadě je hypotéza charakterizována jako „vědecké tvrzení“ či „soubor vědeckých tvrzení“. Tento požadavek obsahuje v sobě nutnost formulace hypotézy v sou-

ladu jednak s obecně logickými pravidly vědeckého myšlení, jednak nutnost formulovat hypotézu v jazyce, jehož formální i obsahové charakteristiky odpovídají stupni rozvoje dané vědecké disciplíny. Stručně lze říci, že za hypotézu lze považovat pouze takové vědecké tvrzení (či soubor vědeckých tvrzení), které vyhovuje obecně metodologickým požadavkům i požadavkům určeným specifikou té které vědy.

Druhým význačným rysem tohoto pojetí hypotézy je skutečnost, že hypotéza musí obsahovat určitý stupeň nového poznání. To je jeden ze základních bodů odlišujících hypotézu od domněnky. V tomto smyslu hypotéza není jen formou přístupu k nové oblasti zkoumání, nýbrž je i svým způsobem koncentrovaným vyjádřením nových poznatků, velmi často dosud neintegrováných v dané oblasti. Není tak již jen „projektem“ možných vztahů či souvislostí mezi jevy, nýbrž je vyjádřením (byť fragmentárním) již poznáných vztahů a souvislostí. V tomto smyslu tedy hypotéza není jen úvodním předpokladem vědeckého zkoumání, nýbrž je již určitou formou vyjádření té či oné jeho etapy.

Velmi důležitý požadavek se vztahuje ke zdůvodnění onoho „nového poznání“, které hypotéza obsahuje. Jeho zdůvodnění je prováděno na základě analýzy „skutečného faktického materiálu“, tzn. poznatků o sledované oblasti. Základním metodologickým nástrojem této analýzy poznatků o dané oblasti jsou potom již potvrzené objektivně platné zákonitosti. Znamená to, že hypotéza (například na rozdíl od domněnky) vzniká za součinnosti dosažené úrovně teoretického bádání příslušné vědní disciplíny a všech, i těch nejnáročnějších metod vědeckého poznání, jako je abstrakce, analýza atd. Podstatný podíl na formování hypotézy mají pak i logické principy a zákony.

Velmi důležitou funkcí hypotézy je spojení nového poznání, charakterizovaného empirickou fakticitou, se základními zákony a teoretickou výstavbou dané disciplíny. S rozvojem vědy, zejména s důslednějším propracováním teoretických systémů vědy, nabývá tato funkce neustále na významu. Hypotéza tak představuje mimo jiné i začlenění nových (faktických) poznatků do teoretického systému příslušné vědy.

V literatuře věnované problémům koncipování hypotézy (zejména v literatuře první poloviny sedmdesátých let) se můžeme setkat se sérií úvah snažících se postihnout gnoseologickou funkci hypotézy. Velmi důsledně se touto problematikou zabývají práce A. P. Chilkeviče [Chilkevič 1974] a H. Korcha [Korch 1972]. Požadavky na gnoseologické vlastnosti hypotézy vyskytující se v těchto pracích lze shrnout zhruba takto:

Hypotéza musí vzhledem k danému stupni rozvoje vědy objasňovat celou třídu jevů, k nimž se vztahuje, a to takovým způsobem, aby objasnění či vysvětlení, které podává, nebylo v rozporu s platnými vědeckými zákony. V tomto smyslu zvláštní místo zaujímají hypotézy, které se obsahově váží i vypovídají přímo o platnosti vědeckých zákonů. Takové hypotézy lze v rámci každé konkrétní vědy považovat za bázi, na níž jsou konstruovány hypotézy další. Musí proto obsahovat celou sféru platnosti příslušného zákona.

Správně utvořená hypotéza musí mimo jiné obsahovat i určitý zcela konkrétní a principiálně realizovatelný návrh způsobu svého prověření. Hypotéza, která je koncipována v takové rovině, že je principiálně neověřitelná, je vědecky bezcenná. Ověření hypotézy nelze z hlediska moderní dialektické metodologie ztotožnit s její „prostou verifikací“. Ověřením se hypotéza nejen potvrzuje (či vyvrací), nýbrž i propracovává, konkretizuje a upřesňuje (nebo koriguje či transformuje hypotézu jinou).

Dalším nutným rysem z hlediska gnoseologické funkce hypotézy je schopnost nejen uspokojivě (tzn. vzhledem k danému stupni rozvoje vědy) vysvětlit tu třídu jevů, k jejímuž vysvětlení byla hypotéza koncipována, nýbrž i umožnit vysvětlení daleko širšího okruhu jevů [přínejmenším těch, které byly vysvětleny nebo které jsou vysvětlitelné bez dané hypotézy]. Jedině tak může být hypotéza krokem vpřed v rozvoji vědeckého poznání.

Další z požadavků kladených na koncipování hypotézy se týká její formulace. Zdůrazňuje totiž nutnost formulovat hypotézu co nejjednodušším možným způsobem. Smysl tohoto požadavku je pochopitelný, vztáhneme-li jej k běžné vědecké praxi.

Abychom naše obecné charakteristiky hypotézy relativně vyčerpali, je třeba zmínit se ještě o druzích hypotéz. Klasifikace hypotéz je snad tou oblastí úvah o hypotézách, kde panují největší názorové rozdíly. Přesto však můžeme rozdělit všechny klasifikační přístupy k hypotézám zhruba do dvou okruhů. První okruh zahrnuje klasifikace víceméně principiální, tj. takové, které se snaží rozdělit či klasifikovat hypotézy podle jejich podstatného obsahového určení. Druhý okruh můžeme s jistými výhradami označit jako „utilitární“ či „kontextuální“. Představují jej klasifikace hypotéz, při nichž rozhodujícím kritériem je užití hypotézy v daném kontextu vědecké práce či vědeckého poznání.

Jako příklad prvního okruhu můžeme uvést například klasifikaci, kterou užívá ve své práci věnované problematice metodologie vědy V. Filkorn [Filkorn 1960: 231]. Rozděluje hypotézy na tzv. prvotní hypotézy (tj. hypotézy, které jsou výrazem víceméně prvotní orientace badatele v dané oblasti) a vědecké hypotézy v pravém slova smyslu. Požadavky na vědecké hypotézy v pravém slova smyslu jsou podle něho daleko vyšší než požadavky na hypotézy prvotní. U prvotní hypotézy je v tomto pojetí například přijatelný i jistý stupeň vágnosti, všeobecnosti atd. Vědecká hypotéza v užším či pravém slova smyslu pak už musí odpovídat přísným logickým požadavkům, tak jak jsme se o nich zmiňovali výše.

Jiným příkladem „principiální“ klasifikace hypotéz je rozdělení, které ve své již zmíněné práci užívá H. Korch. Rozděluje hypotézy v zásadě na dva druhy. Hypotézy deskriptivní, které jsou víceméně v rámci dané vědy konvenčně uspořádaným popisem empirických daností, a hypotézy explanační. Charakteristickým rysem explanační hypotézy je schopnost vysvětlit danou empirickou fakticitu ze základních zákonů platných v dané oblasti vědy či pomocí jiných obecných tvrzení, která buď ze zákonů vyplývají, nebo nejsou s nimi v logickém sporu.

Jako příklad druhého okruhu klasifikace hypotéz (který jsme označili jako utilitární či kontextuální) můžeme uvést rozdělení, které používá F. Zich [Zich 1976]. Ve své práci věnované problematice metodologie sociologických výzkumů uvádí tyto typy hypotéz:

1. východisková hypotéza
2. pracovní hypotéza
3. statistická hypotéza

Autor se odvolává na to, že s tímto členěním se můžeme setkat u většiny našich sociologických výzkumů a že jej lze považovat z hlediska sociologického zkoumání za běžné.

V literatuře věnované otázkám metodologie vědy se setkáváme ještě s dalším tříděním hypotéz. [Toto třídění je však méně obvyklé, i když zejména vzhledem ke společenským vědám je poměrně závažné.] Rozděluje hypotézy na globální a fragmentární či parciální. Jak již z termínů samých vyplývá, globální hypotéza se vztahuje k problematice dané oblasti jako celku, zatímco fragmentární či parciální se orientuje na vysvětlení pouze určitých, přesně vymezených stránek sledované problematiky.

Přirozeně vzniká otázka vztahu parciálních či fragmentárních hypotéz k hypotézám globálním. Je nutno odmítnout takové přístupy, které globální hypotézu považují za souhrn, byť svým způsobem utříděný, fragmentárních či parciálních hypotéz vztahujících se k jednomu a témuž tématu. Domníváme se, že fragmentární hypotézy postihují zcela jinou třídu jevů než hypotézy globální. Proto, pokud to situace vyžaduje, je vždy vhodné, aby fragmentární hypotéza obsahovala explicitní charakteristiku svého vztahu k odpovídající globální hypotéze.

Hypotéza v sociologii

Je pochopitelné, že vše, co jsme řekli o hypotéze obecně, platí i pro hypotézu a její užití v sociologii. Hypotézu nelze vztahovat jen k sociologickému výzkumu v úzkém slova smyslu. V obecném smyslu lze říci, že do jisté míry tvoří překlenutí mezi konceptuálním systémem sociologické teorie a vlastním výzkumem.

Chceme-li uvažovat o funkci hypotézy v sociologii, pak je zřejmé, že její specifické rysy budou určeny do značné míry předmětem a základními metodami vědeckého poznání, jichž se v sociologii užívá. Nebudeme zde rozvádět úvahy o předmětu sociologie. Těmto otázkám je v soudobé literatuře naší i zahraniční věnováno poměrně mnoho místa. Velmi zjednodušeně můžeme přijmout konstatování, že jedním z hlavních úkolů sociologie, a zejména sociologických výzkumů, je sledování dynamiky vývoje sociálních jevů, sledování změn jejich struktury a vzájemných souvislostí, které se mezi nimi vyskytují. Tomuto úkolu jsou podřízeny i specifické modifikace hypotézy v oblasti sociologie.

Obecně gnoseologickým úkolem hypotézy v sociologii je *postihnout základní rysy* toho či onoho sociálního jevu, jeho vnitřní strukturu, hybné síly určující jeho vývoj, eventuální souvislost s jinými jevy. Proto zde hraje důležitou úlohu přesné vytyčení cíle sociologického zkoumání. Jinak je třeba koncipovat hypotézu, je-li cílem zkoumání pouze informace o sociální realitě, a jinak je-li cílem například odhalit konkrétní formy projevu toho či onoho společenského zákona. V obou případech však je nutno vycházet z dosavadních znalostí o zkoumané problematice. Půjde-li nám však pouze o získání informace o tom či onom dění v oblasti sociální reality, pak stojíme před problémem formulace tzv. deskriptivní hypotézy, jak o ní hovoří H. Korch [Korch 1972].

Koncipování takové hypotézy spočívá vlastně v jistém uspořádání empirických faktů a jejich vztahení ke konceptuálnímu systému sociologické teorie.

Náročnější a v sociologické praxi daleko významnější je hypotéza, která se vztahuje k odhalení vnitřní struktury či dynamiky vývoje určitých společenských jevů. Zde už jde jednoznačně o hypotézu explanační, která má současně i jistou predikční funkci. [U některých marxistických teoretiků se vyskytuje pojem tzv. predikční hypotézy jako zvláštního druhu hypotézy. Domníváme se však, že každá seriózní vědecká predikční hypotéza je koneckonců vždy do

jisté míry logickým důsledkem explanační hypotézy. Stejně tak na základě správně utvořené explanační hypotézy lze vždy s jistým stupněm pravděpodobnosti přistoupit k predikci.)

Při tvorbě explanační hypotézy v tomto slova smyslu je třeba v zásadě dodržet některé obecně platné podmínky. V první řadě je třeba explicitně vymezit, k jakému jevu či k jaké oblasti jevů se má daná hypotéza vztahovat. Na přesnosti tohoto vymezení záleží mnohdy i jasnost a formulační přesnost hypotézy.

Zcela jinak budeme postupovat při koncipování hypotézy, která se vztahuje k otázkám změn a vývojových trendů v oblasti socialistického způsobu života v období budování rozvinuté socialistické společnosti, a jinak budeme přistupovat ke koncipování hypotézy, která se vztahuje například k výzkumu změn čtenářských zájmů v závislosti na věku a stupni školního vzdělání.

Než přistoupíme ke koncipování hypotézy, je třeba vždy shromáždit a utřídit všechny dostupné informace o oblasti, k níž se hypotéza vztahuje. Úkolem explanační hypotézy však není pouze vysvětlit a utřídit známé fakty či známé skutečnosti. Jejím úkolem je jednak podat vysvětlení těch faktů či skutečností, které dosud stojí mimo konceptuální systém sociologie, a jednak přispět k odhalení mezer v dosavadním poznání daného jevu. Hypotéza je tak na jedné straně determinována realizovaným poznáním a na druhé straně je orientována na potřebu realizace dalšího poznání. Z toho plyne, že neoddělitelnou součástí její tvorby je evidence dosavadního poznání zkoumaného předmětu nebo jevu, ale současně také i hodnocení metod uplatňovaných v procesu tohoto poznávání. Vzhledem k již realizovanému poznání musí hypotéza vždy splňovat jeden z těchto požadavků: Buď musí být relativně úplným a bezesporným vysvětlením všeho toho, co je o daném jevu známo, nebo v případě, že tento úkol nemůže splnit, musí identifikovat ty aspekty daného jevu, které se vymykají jejímu vysvětlujícímu přístupu.

Jiným důležitým úkolem hypotézy je *koncipovat další poznávací proces*. To ovšem předpokládá efektivní využití (vzhledem k danému záměru) všech metod vědeckého poznání, které jsou dané vědě k dispozici. Hypotéza tak obsahuje nutně program dalšího bádání.

V případě sociologie či sociologického výzkumu se hypotéza tak či onak vztahuje k poznávání, pochopení či odhalení relativně konkrétních zákonitostí společenských jevů. To do jisté míry působí určité potíže při její formulaci. Společenské jevy jsou předmětem studia mnoha společenských věd, jejichž poznávací metody se navzájem od sebe co do své specifičnosti nutně liší. Společným metodologickým základem všech společenských věd je pak materialistická dialektika. Vycházíme-li z jejích principů, pak při tvorbě obecně sociologické hypotézy (tj. komplexní či globální hypotézy vztahující se k určitému společenskému jevu či k jisté třídě společenských jevů) musíme přihlídnout nejen k dosavadnímu realizovanému poznání v rámci sociologie, nýbrž výchozí principy hypotézy nesmí být v rozporu s poznatky, které o sledovaném jevu (či jevech) nashromáždily ostatní společenské vědy. Prakticky to znamená, že koncipujeme-li například hypotézu o výzkumu dynamiky rozvoje socialistického způsobu života, musí její základní principy akceptovat nejen dosavadní sociologické poznání o této problematice, nýbrž i obecné principy marxistickoleninské filozofie či základní ekonomické zákony dané etapy vývoje socialismu.

Zvláštní problematiku pak představuje funkce hypotézy jako jistého *teoreticko-konceptuálního mostu* mezi základními principy a zákony historického

materialismu na jedné straně a zpravidla kvantitativními metodami sociologického výzkumu zachycenou společenskou realitou na straně druhé. Obecně sociologická hypotéza musí explicitně formulovat konkrétní interpretaci obecných zákonů historického materialismu ve vztahu k oblasti zachycované empirickým výzkumem, k němuž se vztahuje. V tomto směru může dojít při porušení vzájemné dialektické souvislosti mezi obecnými zákony společenského vývoje, jak je formuluje historický materialismus, a empiricky zachycenou společenskou realitou, ke dvěma extrémům. První z nich vychází z absolutizace obecných formulací základních zákonů společenského vývoje v historickém materialismu. Empirický materiál shromážděný sociologickým výzkumem bývá pak zpravidla používán pouze k „ilustraci“ těchto zákonů. Tento extrém se projevuje při formulaci hypotézy jako aprioristický přístup ke společenské realitě, neuznání vlastní gnoseologické hodnoty empirického poznání. Zpravidla bývá zdůvodňován odkazem na univerzální platnost základních zákonů materialistického pojetí dějin. Avšak tyto zákony redukuje na pouhá schémata. Klasikové marxismu-leninismu nejednou zdůrazňovali, že zákonitosti společenského vývoje (i když působí objektivně, nezávisle na vůli lidí) se v konkrétním historickém procesu prosazují prostřednictvím vědomého jednání lidských individuí. Obsahově i formulačně správná hypotéza pak musí orientovat sociologický výzkum nikoli pouze k empirické „ilustraci“ faktů nýbrž ke skutečně vědeckému odhalení konkrétní formy projevu obecných společenských zákonitostí na daném stupni vývoje konkrétní společenské reality. Právě tento aspekt má mimořádný význam zejména při studiu zákonitostí vývoje rozvinuté socialistické společnosti.

Druhým extrémem, s nímž se můžeme setkat v této oblasti, je jednoznačné nadřazení empirických faktů „nad“ obecné zákonitosti, formulované marxisticko-leninskou filozofií. S takovým přístupem se setkáváme zejména ve výrazně empirizujících trendech soudobé sociologie. Hypotéza koncipovaná na této bázi se zpravidla o obecných zákonech vývoje společenské reality formulovaných historickým materialismem vůbec nezmiňuje. V tomto případě pak pochopitelně není s to orientovat skutečné sociologické poznání k tomu, aby přispělo k odhalení konkrétní formy působení obecných zákonitostí, ale udržuje je pouze v jisté rovině nejvýše „kauzalizujícího“ popisu.

Pokud se týká dosavadního sociologického poznání daného problému, hypotéza nemůže být jeho pouhým shrnutím či výpovědí o něm. V takovém případě by byla pro další rozvoj vědy bezcennou. Jejím úkolem je nejen podat *kritickou analýzu* dosaženého poznání a *rozběr metod*, jimiž bylo dosaženo, ale provést i konfrontaci tohoto poznání s výsledky bádání ostatních společenských věd v oblasti daného problému či jevu. V tom spočívá přínos obecně sociologické hypotézy nikoli jen ke specificky sociologickému poznání, nýbrž k poznávání daného společenského jevu jako komplexního celku. Tímto momentem hypotéza významně přispívá k překonání omezeně autonomního přístupu k poznání společenské skutečnosti a vytváří předpoklady ke zvýšení integrovanosti sociologického poznání v celkovém systému společenských věd. Již několikrát jsme použili k ilustraci příkladů vztahujících se ke studiu dynamiky vývoje socialistického způsobu života. Je to markantní příklad studia jevů, na němž se podílí velká většina společenských věd. Pokud by hypotézy vznikající v jednotlivých vědách akceptovaly výlučně specifickou přístupu té které vědy k dané problematice, pak by nutně (právě vzhledem k jisté programátorsko-projekční funkci hypotézy) došlo k určité fragmentárnosti poznání.

Vlastní funkcí hypotézy, jak vyplývá z toho, co již bylo uvedeno dříve, je

orientace na nové poznání, orientace na odhalení dosud nepoznaného či dosud ne zcela přesně poznaného. V tomto smyslu plní hypotéza dvojí poslání. Jednak orientuje poznávací proces ve vědě na to, co je třeba poznávat, a za druhé začleňuje již získaný nový poznatek do teoretického systému dané vědy.

První požadavek v oblasti sociologie znamená, že hypotéza musí obsahovat určení předmětu projektovaného poznávacího procesu, ale současně také návrh (logicky i fakticky zdůvodněný) poznávacích metod, jimiž se můžeme daného předmětu poznání zmocnit. (Právě v tomto bodě se obecně sociologická hypotéza velmi úzce stýká s vlastní hypotézou sociologického výzkumu.) Druhý požadavek se týká rozvoje teorie prostřednictvím nově realizovaného, mimo jiné i empirického poznání.

Již v souvislosti s obecnými charakteristikami hypotézy ve vědeckém poznání jsme se zmínili o tom, že hypotéza je vlastně v jistém slova smyslu jednotícím činitelem mezi konceptuálním systémem dané vědy a empirickými danostmi, které jsou předmětem studia této vědy. Správně utvořená sociologická hypotéza tedy musí jednak transformovat obecně teoretické pojmy do roviny, v níž jsou verifikovatelné (či falzifikovatelné) existujícími (nebo hypotézou nově navrhovanými) metodami sociologického poznání, jednak musí obsahovat návrh způsobu promítnutí empirické fakticity do systému (či příslušného subsystému) teoreticko-konceptuálních sociologických pojmů.

Právě tato funkce hypotézy je dosud velmi málo rozpracovaná z hlediska marxisticko-leninské metodologie společenských věd.

Poměrně samostatnou a značně důležitou problematiku tvoří otázky spojené s verifikací či prověřováním hypotéz. (Zde podotýkáme, že se nám dosud jedná o obecně sociologickou hypotézu a nikoliv o hypotézu v rámci sociologického výzkumu.) Tuto otázku do značné míry komplikuje i vztah hypotézy a teorie. (Zde máme na mysli vědeckou teorii.) Většina marxistických prací zabývajících se metodologií i užívaných učebnic filozofie, charakterizuje vztah mezi hypotézou a teorií přibližně takto: verifikovaná či ověřená hypotéza se stává teorií. Domníváme se, že takový přístup je poněkud zjednodušený. Proces verifikace či prověření hypotézy se v tomto světle jeví jako proces přeměny hypotézy v teorii. Hypotéza, jak jsme již řekli, je jistým stupněm ve vývoji k poznání. Sehrává velmi důležitou úlohu na cestě od konkrétního (bezprostředně smyslově daného) k abstraktnímu. Ovšem proces poznání pokračuje od abstraktního opět ke konkrétnímu. Skutečná teorie, jak ukazuje K. Marx, která je relativním završením vědeckého poznání či určité etapy vědeckého poznání, pak je ve srovnání s hypotézou konkrétnější. Proto problém verifikace hypotézy, chápáný tradičně jako její experimentální potvrzení či jako zjištění dostatečného počtu instancí mluvících „pro“ hypotézu, nemůže v podstatě přinést nic obohacujícího ke konkretizaci a teoretickému prohloubení hypotézy.

Jsme si plně vědomi toho, že jsme nevyčerпали všechny základní charakteristiky obecné hypotézy v sociologii a jejího místa ve vědeckém poznání realizovaném touto vědou. Omezili jsme se pouze na ty rysy, které jsou z hlediska gnoseologické funkce hypotézy podle našeho názoru nejpodstatnější.

Zvláštní postavení nabývá hypotéza přímo ve vztahu k sociologickému výzkumu. Neměla by smysl provádět zde shrnutí či empirické zobecnění nad existujícími výzkumy, jehož předmětem by bylo postavení hypotézy v sociologickém výzkumu či její některé specifické rysy. Půjde spíše o několik poznámek, které si naprosto nekladou nárok na systematické zvládnutí problematiky.

Nejprve je třeba zdůraznit, že ve vztahu k sociologickému výzkumu se používá termínu hypotéza značně libovolně. Například tzv. počáteční, úvodní nebo — jak používá ve své studii F. Zich [Zich 1976] — východiskové hypotézy nejsou podle výše specifikovaných požadavků vůbec hypotézami. Představují většinou vstup do problematiky, který svým způsobem shrnuje (zpravidla nikoli analyzuje) informace o předmětu výzkumu a stanoví — velmi často jen značně vágně a široce — jeho základní orientaci. V těchto případech je daleko vhodnější (i vědecky přesnější) mluvit spíše o úvodních studiích.

Stejně tak termín „statistická hypotéza“ je možno považovat za „terminus technicus“ a není možno jej ztotožňovat s vědeckou hypotézou tak, jak jsme o ní dosud uvažovali. (I když pochopitelně v oblasti sociologie mají statistické hypotézy k vědeckým hypotézám velmi úzký vztah. Velmi často dokonce představují určitou instrumentální formu, jejímž prostřednictvím je možno potvrdit či vyvrátit některé z fragmentů vědecké hypotézy.)

V oblasti sociologického výzkumu vystupuje vědecká hypotéza zpravidla jako tzv. „pracovní hypotéza“. Pracovní hypotéza či pracovní hypotézy musí splňovat v zásadě všechny obecné podmínky kladené na hypotézu tak, jak jsme se s nimi seznámili. Mimoto řada jejich dalších rysů a úkolů vyplývá ze specifického postavení v sociologickém výzkumu. Ve vztahu k úvodní studii je jejich úkolem formulovat výzkumné záměry v logicky i sociologicky přesných termínech. Ve srovnání s úvodní studií je předmět výzkumného zájmu v pracovních hypotézách (záměrně užíváme plurálu, protože na bázi jedné úvodní studie může zpravidla vzniknout více pracovních hypotéz) již specifikován a přesně, zejména co do své extenze, vymezen. Pokud na bázi jedné úvodní studie vzniká více pracovních hypotéz vztahujících se k témuž předmětu zkoumání, je nutné formulovat je tak, aby bylo možno rozhodnout, zda jsou navzájem v disjunktivním vztahu (ve smyslu logické disjunkce, tzn. platnost jedné hypotézy nevylučuje platnost dalších hypotéz), či v alternativním vztahu (opět ve smyslu logické alternativy, tj. platnost jedné hypotézy vylučuje platnost ostatních).

Z hlediska moderní logiky stojí za zmínku ještě jedna z eventuelních forem formulace hypotéz. Její uplatnění je možno hledat zejména v oblasti formulace parciálních či fragmentárních hypotéz. Jde o využití možností, které skýtá teorie logického vyplývání. V tomto případě je velmi výhodné, je-li příslušný fragment či příslušná fragmentární hypotéza formulována ve formě logické implikace. Přitom je nutné, aby antecendent této implikace byl tvořen empiricky rozhodnutelnými (tzn. buď potvrzenými, nebo potvrditelnými, nebo vyvratitelnými) tvrzeními. Konsekvant této implikace pak může obsahovat i taková tvrzení, jejichž empirická potvrditelnost je mimo rámec daných možností. Pochopitelně toto použití logické implikace při formulaci hypotézy předpokládá, že souvislost (zpravidla kauzální) mezi tvrzeními obsaženými v antecendentu a tvrzeními obsaženými v konsekvantu dané implikace byla již teoreticky prokázána.

V případě takto formulovaných hypotéz (budeme je pracovně označovat jako „implikační hypotézy“ — tento termín není možno pochopitelně zaměňovat s „implicitními hypotézami“) má rozhodující význam, je-li antecendent formulován v podobě konjunkce, či disjunkce výchozích tvrzení. Souvisí to opět s logickými vlastnostmi konjunkce a disjunkce.

Dalším důležitým požadavkem na pracovní hypotézu (hypotézy) je jednoznačnost a přesnost jejich základních tezí. Tento požadavek lze jen velmi těžko absolutně dodržet. (Teoreticky vzato, je dodržitelný pouze za předpo-

kladu, že máme o objektu zkoumání, k němuž se hypotéza vztahuje, dostatečně bohaté a přesné informace, vzhledem k danému stupni poznání vyčerpávající.) Proto je nutné, aby hypotéza obsahovala i návrh způsobu upřesnění a zjednotnění těch tezí, které se ukazují z hlediska zamýšleného výzkumu vágní (v tomto směru má velmi důležitou funkci zejména předvýzkum). Pojmy, jež užíváme k formulování základních tezí hypotézy musí být zcela jednoznačné jak po stránce obsahové, tak i významové.

Významným požadavkem, který zpravidla při formulování pracovní hypotézy dosud velmi často uniká, je požadavek, aby z tezí obsažených v hypotéze (v jedné hypotéze, nikoli v souboru navzájem se vylučujících pracovních hypotéz) nebyl vyvoditelný spor. Jestliže tento požadavek není dodržen, je explanační i predikční a tím i celková gnoseologická hodnota hypotézy prakticky nulová.

Odborné sociologické pojmy v hypotéze je třeba koncipovat tak, aby pokryly celou extenzi zkoumaného jevu či zkoumané oblasti. Přitom musí být explicitně vymezen vztah těchto pojmů k termínům, jejichž prostřednictvím se bude hypotéza ověřovat.

Zmínili jsme se o předvýzkumu jako o jisté formě upřesnění hypotézy. V analogickém smyslu lze uvažovat i o vztahu hypotézy a vlastního výzkumu. Většina dosavadních úvah se pohybuje v rovině dvou limitních krajností. Buď je hypotéza výzkumem potvrzena (v tom případě byla zřejmě naprosto správná), nebo výzkumem vyvrácena (v tom případě byla chybná). Domníváme se, že právě v tomto bodě se otevírá velmi široká oblast, v naší i zahraniční literatuře poměrně nezpracovaná. Správně koncipovaný výzkum nikolik jen verifikuje či vyvrací *gnoseologicky hodnotnou hypotézu*, ale především ji upřesňuje. Tím přispívá k její transformaci ve vědeckou teorii. Avšak tyto otázky čekají teprve na důsledné rozpracování.

Literatura

- Filkorn, V.: *Úvod do metodologie věd*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960.
Chilkevič, A. P.: *Gnoseologičeskaja priroda gipotezy*. Minsk, Izd. BGU imeni V. I. Lenina 1974.
Kopnin, P. V.: *Gypoteza i poznaniye dejstviteľnosti*. Kyjev, Gospolitizdat 1962.
Korch, H.: *Die Wissenschaftliche Hypothese*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften 1972.
Korch, H. — Grunvald, M.: *Die Hypothese in der Wissenschaften Erkenntnis*. In: Protokoll der wissenschaftlichen Tatung „Wesen und Struktur der Hypothese und ihre Stellung in den Wissenschaften“, Teil 1. Jena 1967.
Malá *encyklopedie logiky*. Wrocław; Warszawa; Krakow, Ossolineum 1970.
Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Чехак В.: К вопросу гносеологической функции гипотезы

Первая часть этой статьи посвящена общему вопросу значения гипотезы для развития научного познания с особым учетом общественных наук. После этого введения проводится анализ основных типов определения понятий современной гипотезы в марксистско-ленинской литературе. На основе анализа и рассуждений, содержащихся в вводных главах цитируемой работы А. П. Хилкевича (Минск 1974 г.), приведено следующее определение понятия гипотезы: гипотеза толкуется как научное утверждение (или комплекс научных утверждений), которые содержат (исключительно или обязательно выражая) новое познание, которое уже в значительной степени обосновано анализом установленного фактического материала и основой которого являются объективно действующие законы той сферы объективной реальности, на которую распространяется данная гипотеза.

В следующей части характеризуются два основных подхода к вопросу классификации гипотез. Первый из них обозначается как более или менее принципиальный (критерием классификации в данном случае служит существенное определение гипотезы, ее содержания). Второй подход представлен как «утилитарный» или «контекстовый».

Следующая часть статьи посвящена обсуждению некоторых важных аспектов, связанных с гносеологической функцией гипотезы в социологии и в социологическом исследовании. Здесь необходимо делать различия между глобальными и парциальными гипотезами. Каждая из них имеет свою специфическую роль. Здесь подчеркивается, что гипотеза должна выполнять определенные требования, что касается содержания и формулировки.

В заключение статьи указаны некоторые возможности применения простых методов современной логики для уточнения требований, предъявляемых к формулировке гипотез.

Summary

Čechák V.: On the Issue of the Gnoseological Function of the Hypothesis

In its first part, the paper deals with the general issue of the significance of the hypothesis for the development of scientific knowledge, with a special view to social sciences. This introduction is followed by an analysis of the basic types of definitions delimiting the hypothesis concepts in contemporary Marxist-Leninist literature. On the basis of analyses and considerations contained in the introductory chapters of the cited work by A. P. Khilkewich (Minsk 1974), the following definition of the concept of hypothesis is given: a hypothesis is conceived as a scientific statement (or set of scientific statements) containing a new, either explicitly or implicitly expressed piece of knowledge which has already been substantiated to a considerable extent by an analysis of the ascertained factual material, and which is based on objectively valid laws of the sphere of objective reality to which the given hypothesis refers.

The paper then goes on to characterize two basic approaches to the problem of the classification of hypotheses. The first of these is designated as more or less substantial (the classification criterium here being a substantial content definition of the hypothesis), the second as "utilitarian" or "contextual".

The following part is devoted to the discussion of certain relevant aspects joined in the gnoseological function of the hypothesis in sociology and sociological research. Here it is necessary to distinguish between the so-called global and partial hypotheses. Each of them has its own specific role to play. It is emphasized that the hypothesis must necessarily comply with certain content and formulation requirements.

In conclusion, several possibilities of applying some simple methods of contemporary logic have been outlined to make the demands laid on the formulation of hypotheses more precise.